

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МАРІУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА КУЛЬТУРОЛОГІЇ ТА ІНФОРМАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Ю. С. Сабадаш, Ю. М. Нікольченко, Л. Г. Дабло

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Курс лекцій

для студентів усіх спеціальностей
ОС «Бакалавр» денної та заочної форм навчання.

За загальною редакцією
професора *Ю. С. Сабадаш*

Київ
Видавництво Ліра-К
2021

УДК (075.8)930.85(477)

І90

*Рекомендовано вченою радою історичного факультету
Маріупольського державного університету
протокол №8 від «17» лютого 2021 року*

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Петрова І. В., професор, доктор культурології, завідувачка кафедри івент-менеджменту та індустрії дозвілля Київського національного університету культури і мистецтв.

Добіна Т. Г., доцент, кандидат культурології, доцент кафедри соціальних наук та психології Маріупольського інституту ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія Управління персоналом».

І90 Історія української культури. Курс лекцій для студентів усіх спеціальностей ОС «Бакалавр» денної та заочної форм навчання / проф. Ю. С. Сабадаш, доц. Ю. М. Нікольченко, доц. Л. Г. Дабло; За заг. ред. проф. Ю. С. Сабадаш. Київ: Видавництво Ліра-К, 2021. 230 с.
ISBN 978-617-520-095-7

Історія української культури – навчальна дисципліна, що концентрує та формує у собі такі взаємопов'язані речі, як національна мова, традиції, історична пам'ять, ідентичність і національна самоповага. Пропонований курс лекцій підготовлений професорсько-викладацьким складом кафедри культурології МДУ на підставі розробленої кафедрою програми і відповідно до вказівок МОН України щодо запровадження курсу «Історія української культури» як обов'язкового для викладання у закладах вищої освіти.

Структурно курс лекцій побудований за тематично-хронологічним принципом, захоплюючи студента світом української культури. У курсі лекцій викладено процес становлення напрямів розвитку культури України, простежується формування національно-культурних цінностей, поширення нових стилів мистецтва, констатований зв'язок часів через збереження і розвиток культурних традицій у контексті сучасного культурологічного підходу до української культури як комплексної системи.

Завершує видання список рекомендованої навчальної літератури, пробні тестові завдання та словник термінів і понять.

Курс лекцій буде корисним не лише для студентів, але й для працівників галузі культури та для всіх, не байдужих до історії культури України.

УДК (075.8)930.85(477)

ISBN 978-617-520-095-7

© Сабадаш Ю. С., Нікольченко Ю. М.,
Дабло Л. Г., 2021

© МДУ, 2021

© Видавництво Ліра-К, 2021

ЗМІСТ

Передмова	4
Лекція 1. Національна культура у світовій культурологічній парадигмі. Український культурогенез	7
Лекція 2. Духовна культура стародавнього населення України. Міфологічна модель слов'янського світу	16
Лекція 3. Українська культура Середньовіччя і Ренесансу (IX-перша пол. XVII ст.)	34
Лекція 4. Культура Бароко і Просвітництва України (друга пол. XVII-XVIII ст.)	65
Лекція 5. Український романтизм і реалізм XIX ст.	86
Лекція 6. Новітня українська культура	110
Лекція 7. Культура незалежної України	148
Післямова	196
Рекомендована навчальна література	197
Словник термінів і понять	200
Пробні тестові завдання	222

ПЕРЕДМОВА

Нагальні завдання всебічного удосконалення вищої освіти в Україні актуалізували проблему її гуманізації – набуття молодими спеціалістами достатнього обсягу гуманітарних знань. Вирішення цього важливого завдання передбачає уведення до навчального процесу курсів, здатних не лише підвищити якість професійної підготовки майбутніх спеціалістів вищої кваліфікації, але й суттєво вплинути на розширення їхнього світогляду. Саме таким є курс «Історія української культури», спрямований на формування у молоді уявлення про історичну логіку культурних процесів на українських землях у контексті розвитку культури людства.

Українська суспільна думка розглядає національну культуру як нагальну потребу і дієвий аспект самоусвідомлення і самоствердження себе як народу, який має глибоке історичне коріння, і як такого, що здійснив великий внесок у загальний розвиток культурного процесу Європи. Без високого рівня національної культури держава і народ не мають майбутнього.

Національна культура – це осмислення місця нації у загальному процесі розвитку людства, а для українського народу – історичне відкриття, яке утверджує його як самодостатню структуру у співдружності народів світу і визначає належне місце, роль і значення в історичному контексті.

Дисципліна «Історія української культури» дає уявлення про етапи культурного розвитку, забезпечує розуміння системного зв'язку духовних цінностей українського народу, а також важливих складових культури – культурогенезу, традиційної культури, мистецтва, формує світогляд. Курс передбачає висвітлення проблем розвитку культури українського народу у взаємозв'язку з іншими культурами світу.

Останнім часом увага до питань історії української культури значно посилилась, про що свідчить розширення тематики наукових досліджень, поява словників, монографій, навчальної, методичної та науково-популярної літератури.

У Маріупольському державному університеті (МДУ) питання, пов'язані з вивченням історії та особливостей розвитку української культури, посідають чільне місце в системі гуманітарних дисциплін, що вивчаються студентами всіх спеціальностей ОС «Бакалавр» денної та заочної форм навчання МДУ. Опанування історії української культури – невід'ємна ознака інтелекту майбутнього фахівця, випускника університету. Від цього значною мірою залежить його творчий потенціал як особистості.

Запропоноване видання покликане збагатити та поглибити художній досвід студентської молоді, забезпечити орієнтацію в культурному просторі, сприяти формуванню наукового світогляду. Першочергове завдання, яке поставили перед собою укладачі – заакцентувати увагу студентів на пізнанні найкращих зразків культурної спадщини України; на формуванні потреби звертатися до духовних і

матеріальних надбань українського народу як невичерпного джерела нових ідей, нестандартних рішень, що в кінцевому підсумку збагатить особистість, формуватиме духовність.

Курс лекцій дає можливість долучитися до духовної скарбниці, створеної українським народом упродовж усієї історії існування. Від рівня засвоєння цих надбань суттєво залежать розвиток почуттєво-образного сприйняття суспільних явищ та художніх цінностей, світоглядні позиції фахівця, загалом його загальна культура, здатність використовувати ці здобутки у вирішенні актуальних проблем сучасності.

Курс лекцій підготовлений на основі програми, розробленої кафедрою культурології та інформаційної діяльності МДУ. Структурно він побудований за тематично-хронологічним принципом. У ньому відображені головні історичні етапи, специфіка і загальні напрями розвитку української культури. Подані відомості з історії писемності, освіти і науки, літератури, архітектури, образотворчого мистецтва, музики, театру й кіно. Українська культура розглядається як цілісне своєрідне, унікальне явище в царині європейського культурного простору.

Завданням курсу лекцій є знайомство студентів із теоретичними засадами вивчення культури українського народу, формування системи знань про закономірності культурно-історичного процесу, його основні етапи, національні та регіональні особливості.

Основна мета курсу лекцій – вивчення етапів, процесів і подій історії української культури з давніх часів до сьогодення у контексті засадничих тенденцій розвитку світу; ознайомлення студентів із сучасними підходами до історії національної культури, особливостями історичного розвитку української культури; виявлення її зв'язку з цивілізаційними, соціальними, мистецькими явищами і процесами; вільне оперування сучасними концептами історичної культурології та широким фактологічним матеріалом, і на цій підставі – поступове підведення теоретичної, практичної підготовки студентів до відповідного кваліфікаційного рівня, формування творчо-інтелектуальної активності майбутніх фахівців.

У процесі ознайомлення з курсом лекцій студенти повинні засвоїти:

- джерела, наукову літературу, історіографічні концепції, сучасні методологічні підходи до вивчення історії української культури;
- періодизацію історії української культури;
- етапи українського культурогенезу, зокрема особливості культурних епох, їхні духовні цінності та пріоритети;
- специфіку традиційної культури українців, міфологію і усну народну творчість;
- історію українського мистецтва, його жанри та їхню художню мову;
- історію розвитку та жанрове розмаїття мистецтва у м. Маріуполі – культурному центрі Українського Приазов'я.

Практичне значення курсу лекцій полягає у наступному:

- уміти самостійно узагальнювати й аналізувати набуті знання з історії української культури;
- аналізувати явища духовного життя;
- усвідомлювати природу різних жанрів художньої творчості й видів мистецтв; орієнтуватися у багатому світі духовної культури;
- розрізняти світобачення і світорозуміння кожної культурно-історичної епохи;
- збагачувати власну духовну культуру шляхом самоосвіти, творчо працювати над поглибленням і вдосконаленням культурно-освітніх знань;
- сформувати у студентів здатність самостійно осмислювати та оцінювати процеси культурного розвитку України, застосовувати набуті знання для формування власної громадянської позиції, вироблення чітких ціннісних орієнтацій в умовах сучасного суспільно-політичного життя;

Виховні завдання курсу лекцій полягають у наступному:

- посилення гуманітарної та гуманістичної складові освітнього процесу на всіх спеціальностях ОС «Бакалавр» у МДУ; усвідомлення майбутніми фахівцями важливості всебічного духовного розвитку особистості; усвідомлення особистої причетності та відповідальності за майбутнє країни, її народу;
- формування наукового світогляду, високого рівня культури особистості;
- усвідомлення студентами пріоритетного значення ідеалів демократії, прагнення до загальнолюдських цінностей;
- виховання моральної й естетичної культури, сприяння ствердженню у свідомості молоді принципів загальнолюдської моралі, розвитку зрілих естетичних смаків.

Курс лекцій тематично співвідноситься з матеріалами хрестоматії з історії української культури, підготовленої на кафедрі культурології та інформаційної діяльності МДУ в 2020 році. Це є важливим підґрунтям для студентів у процесі підготовки до практичних занять та організації самостійної і наукової роботи.

Це видання допоможе підготувати фахівців, добре обізнаних із історією та сучасними проблемами українського культурного розвитку та спроможних застосовувати базові знання у професійній діяльності. Зважаючи на специфіку аудиторії, укладачі Курсу лекцій заакцентували особливу увагу на культурологічній термінології з історії української культури.

ЛЕКЦІЯ 1

НАЦІОНАЛЬНА КУЛЬТУРА У СВІТОВІЙ КУЛЬТУРОЛОГІЧНІЙ ПАРАДИГМІ. УКРАЇНСЬКИЙ КУЛЬТУРОГЕНЕЗ

Наукова періодизація історії української культури. Поняття культуuroгенезу та теорії культуuroгенезу. Теорії походження української культури. Культурно-історичні зони України.

Наукова періодизація історії української культури.

Перший період розвитку української культури охоплює часовий відрізок від її витоків до прийняття християнства (дохристиянський період) у 988 р. Початки передісторії української культури сягають у первісне суспільство, ранній залізний вік, перші століття н. е., раннє Середньовіччя. У світовій культурі відповідно: Первісна культура. Антична культура. Дороманська культура.

Другий період (XI–перша половина XIV ст.) розвитку української культури припадає на час існування Київської Русі та Галицько-Волинського князівства. У світовій культурі відповідно: Романська культура. Готична культура.

Третій період розвитку української культури припадає на Литовсько-польську добу в історії нашого народу (середина XIV ст.–1648). Розвиток української культури позначений взаємозалежністю та взаємопереплетінням національно-визвольної боротьби і руху за формування національної державності. У процесі цього руху формувалися ідеологічні передумови Національно-визвольної війни 1648–1658 рр., створювалися культурні цінності, які слугували підґрунтям розвитку української культури протягом наступних століть. У світовій культурі відповідно: Ранній, Класичний і Пізній Ренесанс. Початок Бароко.

Четвертий період розвитку української культури припадає на козацько-гетьманську добу, яка визначається новим історичним контекстом, зумовленим завершенням Національно-визвольної війни у 1658 р. і поступовим обмеженням, а згодом і втратою автономії Україною наприкінці XVIII ст. У світовій культурі відповідно: Бароко. Просвітництво.

П'ятий період розвитку української культури охоплює часовий відрізок – від часів зруйнування Гетьманщини у 1764 р. і до початку XX ст. Його доцільно поділити умовно на два підперіоди:

5.1. Кінець XVIII–кінець 50-х рр. XIX ст., що є часом становлення української культури як новітньої з народним демократизмом і народною мовою. У світовій культурі відповідно: Класицизм. Романтизм.

5.2. 60–90-ті рр. XIX—початок XX ст. – час входження української культури у загальнослов'янський та світовий культурний простір та утвердження як великої національної культури європейського значення й резонансу (період

національно-культурного відродження). У світовій культурі відповідно: Реалізм. Модернізм.

Упродовж XIX та на початку XX ст. українська культура здійснила великий крок уперед у своєму розвитку, виявила свою здатність: по-перше, синтезувати багатовіковий світовий художній процес; по-друге, всім своїм мистецьким арсеналом запропонувати самобутнє вирішення багатьох суспільних, етико-філософських і художніх проблем, які хвилювали людство; по-третє, створити такі художньо-естетичні цінності, які піднесли українську культуру до рівня світової.

Шостий період розвитку української культури є часом міжвоєнного та повоєнного примусового включення українських земель до складу її східних та західних сусідів й охоплює часовий відтинок від початку XX ст. до кінця 80-х рр.

Високий рівень розвитку та історичної зрілості української культури, з яким вона вступила у XX ст., зумовили її активну і плідну участь у загальноєвропейському культурному процесі. Це й українська народна пісня, розгалужена жанрова система в літературі, демократизація і модернізація мови мистецтв (образотворчого, графіки, скульптури, музики), цілісність загальнонаціонального культурного розвитку, видатні здобутки нашої культури, що збагатили не лише свою, а й європейську художню культуру (соціальний роман, імпресіоністична та експресіоністична новела XX ст., театр корифеїв, гуцульське народне мистецтво і багато іншого).

Цей період доцільно розподілити на кілька підперіодів, які, у свою чергу, відрізняються один від одного соціально-економічними, ідеологічними та політико-психологічними факторами:

6.1. Національно-демократична революція 1917–1920 рр. і здобуття Україною національної державності (УНР, ЗУНР), незважаючи на їхню поразку в 1919–1920 рр., дали потужний історичний імпульс для національно-культурного будівництва навіть за умов радянської державності 20-х рр. (український Ренесанс, трагічно обірваний у 1930 р.).

6.2. Період 30-х–початку 50-х рр. — час особливо жорстокого комуністичного тоталітаризму. Він позначений у суспільному житті України гострими суперечностями, трагічними подіями, породженими антинародною сталінською диктатурою. Загинули сотні талановитих українських майстрів, були ліквідовані численні наукові і творчі інституції та заклади.

6.3. Роки Другої світової війни (1939–1945) для значної частини діячів української культури стали періодом творчого піднесення. У воєнні роки українська культура збагатилася цілою низкою творів, що ввійшли до її класичного фонду, хоча і тут було чимало агітаційної пропаганди.

6.4. Незважаючи на те, що українська культура повоєнного періоду (1945–1950-ті рр.) мала чимало досягнень, її ідейно-змістова, сюжетна, стильова та емоційна реальність виявилась досить звуженою і збідненою. На багатьох творах лежав відбиток певної соцреалістичної заданості, а не вільного самовиявлення таланту.

6.5. Під тиском комуністичної системи (1960–1980-ті рр.) інтелігенція розпочинає рух, що переріс у боротьбу за демократичні права й свободи (зокрема

і її свободу творчості), за сприятливі умови розвитку національної культури (дисидентський рух «шістдесятників» та «сімдесятників»).

6.6 Період «перебудови» (1985–1991). Ера постіндустріального, надзвичайного інтенсивного розвитку, в який надто стрімко втягується все людство, не сприймає надцентралізованого, державно-бюрократичного управління усіма сферами суспільного життя; українська культура була поставлена (та ще й до цього часу перебуває) в умови боротьби за самозбереження і постійного потягу до відродження. У світовій культурі відповідно: Неореалізм. Неомодернізм. Неоміфологізм.

Сьомий – сучасний період, що охоплює часовий відтинок від проголошення Незалежності України і до сьогодні. За цих умов з'явилися нові риси і нові характеристики української культури: неабияке розширення меж творчої свободи митця, наявність яскравого творчого досвіду і творчих сил, тенденція до консолідації національних мистецьких шкіл, широкі й різноманітні зв'язки з мистецтвом інших народів тощо. У світовій культурі відповідно: Постреалізм. Постмодернізм.

Поняття культуuroгенезу та теорії культуuroгенезу.

Культуuroгенез (від слів «культура» та «генезис») – процес появи, формування й розвитку людської культури як системи буття загалом, а також культур, культурних форм і норм різних людських спільнот (етнічних, соціальних, релігійних тощо) зокрема. Культуuroгенез розпочинається тоді, коли у групі людей з'являється потреба в особливих загальних формах життєдіяльності, адаптованої до конкретних умов місця і часу, а закінчується виникненням форм та стандартів, закріплених у моралі і звичаях.

Термін «Культуuroгенез» існує в науці від 1970-х рр., з'явившись у працях вірменського соціолога Е. Маркар'яна, російського історика й археолога О. Окладникова та ін. Згодом російський культуuroлог А. Флієр обґрунтував термін «культуuroгенетика» як галузь культуuroлогічних знань про культуuroгенез. Як процес зародження культури людства культуuroгенез пов'язаний насамперед із еволюцією людини, її поведінки, здібностей, мислення. У цьому сенсі проблему культуuroгенезу досліджували культуuroлоги, історики, філософи, соціологи, етнографи, археологи, антропологи, мистецтвознавці, релігієзнавці та ін.

Відтак немає єдиного розуміння культуuroгенезу, натомість існують різні концепції цього процесу. Зокрема, еволюційна теорія (американський етнограф Л. Морган, англійський культуuroлог Е. Тейлор, релігієзнавець Дж. Фрезер і філософ Г. Спенсер) пояснюють культуuroгенез як природний результат саморозвитку, еволюціонування людства.

Трудова теорія (німецький філософ Ф. Енгельс) рушієм появи та еволюції культури визначає колективну працю, необхідну для задоволення елементарних потреб первісної людини.

Натомість гра, а не праця, є первинним чинником появи культури у первісних людей, згідно з ігровою теорією культуuroгенезу (німецький філософ Е. Фінк, нідерландський філософ Й. Хейзинг).

Соціальна теорія (німецький філософ Т. Адорно, польсько-англійський антрополог Б. Малиновський, німецько-американський філософ Г. Маркузе, американський соціолог П. Сорокін) убачає сутність культурогенезу у стосунках між людьми, їхній комунікації, взаємодії, формуванні соціальних ієрархій тощо.

Символічна теорія (німецько-американський філософ Е. Кассіер) тлумачить культурогенез наступним чином: у процесі еволюції людини систему рецепторів, за допомогою якої біологічні види отримують зовнішні стимули, і систему рецепторів, через яку вони реагують на ці стимули, було доповнено третьою – символічною системою, за допомогою якої людина вийшла на якісно новий рівень мислення (художні образи, мовні форми, ритуали тощо).

Космологічна теорія (український природознавець В. Вернадський і російський історик і етнолог Л. Гумільов, французький філософ П. Тейяр де Шарден) розвиток культури пояснює через дію особливих космічних сил і чинників, завдяки яким на Землі створюються сприятливі умови для розвитку людства.

Теологічні теорії, зокрема православна, католицька, протестантська, ісламська, пов'язують культурогенез із розвитком релігійних вірувань, у підґрунті яких – віра в Творця (Бога), який є причиною усього, зокрема й культурогенезу.

Психоаналітична теорія (австрійський психолог З. Фройд) тлумачить культурогенез як результат приборкання людиною тваринних інстинктів завдяки нормам і заборонам.

Існують й інші, менш відомі концепції культурогенезу. Їхній аналіз довів, що це явище має комплексний характер, а різні погляди не суперечать, а доповнюють один одного. Чинником, який поєднує всі відомі концепції культурогенезу, є розвиток мислення людини. Праця, ігри, комунікація спонукають до мисленневої еволюції людини.

Проте культурогенез не є одноразовим процесом виникнення культури у найдавніші часи, адже він пов'язаний також зі становленням і розвитком культур людських спільнот, що найчастіше виявляється як динаміка культури, яка полягає у породженні нових культурних форм та їхній інтеграції в наявні культурні системи, а також у формуванні нових культурних систем і конфігурацій. Культурогенез як процес формування й еволюції культур тих чи інших людських спільнот визначається, перш за все, постійною адаптацією людей до зміни умов їхнього існування шляхом вироблення нових форм діяльності та взаємодії.

Отже, культурогенез є відображенням здатності людських спільнот адаптуватися до мінливих зовнішніх і внутрішніх умов існування. У цьому сенсі визначальними ознаками культурогенезу є трансформаційні процеси всередині культур та у їхній взаємодії. Динаміку культури характеризує усталеність взаємодії компонентів, періодичність і стадіальність, що відрізняє її від культурних змін як довільних трансформацій соціокультурного процесу.

Елементи культури, що перебувають у стійкій рівновазі, закріплюються в культурній традиції. Накопичення протиріч у культурній системі призводить до

її розбалансування і створення кризової ситуації, яка знаходить вихід в оновленні культурного досвіду, в культурних інноваціях. Культурогенез може призвести до збагачення ціннісних смислів культури, тобто мати прогресивний характер. Проте можливі такі динамічні процеси, що спрощують культурне життя людської спільноти, призводячи до її занепаду і деградації.

Українська культура – органічна частина світової культури, має давні корені і характеризується поступальним, безперервним розвитком. Багато галузей культури, зокрема ужиткове мистецтво, дерев'яна архітектура, народна творчість мають тисячолітні традиції, пройшовши різні періоди становлення – трипільську культуру, черняхівську культуру, культуру доби Київської Русі тощо. Український культурогенез збагачувався надбанням сусідніх народів і племен – кімерійців, античних греків, скіфів, сарматів, германців та ін. Протягом тисячоліть різноетнічні народи створювали на теренах України певні культурні традиції, закладаючи підґрунтя для української культури.

Кожна з існуючих у світі культур країн, народів, націй неповторна й унікальна; вона є невід'ємною складовою скарбниці світової культури. На повнокровний розвиток етнічної культури впливає широке коло чинників, таких як: історичний шлях народу, відособлення або взаємовплив з іншими народами; соціальні, економічні, екологічні умови; культурна політика держави і т. п. При цьому національна культура повинна розглядатися як цілісна система, що включає і фольклорно-етнографічні шари, і внесок у неї різних верств населення протягом тривалого історичного шляху, і вплив культури інших народів, і досягнення вихідців із країни, які проживають за її межами. Слід особливо наголосити, що кожний народ у культурній сфері створює своєрідний, притаманний лише йому образ.

Народ (грецькою – «етнос») – поняття багатопланове. Частіше за все в цей термін укладається наступне визначення: етнос – це історична спільність людей, яка склалася на певній території та володіє стабільними особливостями мови, культури і психічного складу, а також усвідомленням своєї єдності і відмінності від інших. Останнє зазвичай зафіксоване в етнімі (самоназві) народу. Сформований етнос виступає як соціальний організм, який самовідтворюється шляхом переважно етнічно однорідних шлюбів і передачі новим поколінням мови, традицій і т. п. Для більш стійкого існування етнос прагне до створення своєї соціально-територіальної організації (держави), а етнічні групи, особливо в сучасних умовах, – своїх автономних об'єднань, закріпленні в законодавстві своїх прав.

Для внутрішньої єдності етносу найважливіше значення має культура, яка дає людям усвідомлення своєї спільноти. Культура, і як необхідний компонент, і як одна з притаманних етносу особливостей, забезпечує його повноцінне функціонування. Але відбувається і зворотний процес – конвергенція (зближення) етнічних культур внаслідок історичного розвитку і взаємодії народів. Тому сьогодні культуру кожного етносу характеризує сукупність, із одного боку – національно-специфічних, а з іншого – загальнолюдських компонентів.

Формування етнічної культури нерозривно пов'язане з формуванням самого народу (етногенезом). Тому, розглядаючи українську культуру, не можна не зупинитися на проблемах етногенезу українців. Питання про історію та витoki української культури є складним і дискусійним. Одні дослідники вважають, що розвиток української культури почався в епоху середньовіччя, а до того культуротворчий процес не раз руйнувався внаслідок активних міграційних процесів та нападів різних завойовників. Інші стверджують, що витoki культури слід шукати з епохи бронзи (II–I тис. до н. е.).

Безумовно, упродовж тисячоліть населення України не залишалось етнічно і культурно однорідним. Міграції племен, їхні контакти з іншими народами були явищем досить поширеним. Але ці процеси не призводили до повної асиміляції племені, абсолютної руйнації його історичної пам'яті та культури. Окремі етноси можуть виникати і гинути, розквітати і занепадати, але культурні надбання, принаймні певна їхня частина, зберігаються і передаються, примножуючись, у спадок новим поколінням.

Теорії походження української культури.

Нагадаємо основні точки зору наукових студій українського етногенезу:

– теорія «споконвічності» – українці існують стільки, скільки взагалі існує людина сучасного типу, тобто від 35–40 тис. до 2–3 млн. років тому;

– теорія автохтонності (М. Грушевський), згідно з якою етнічну основу українців складало населення пізнього палеоліту (35–40 тис. років тому), яке проживало на теренах України, а росіяни і білоруси мали свою окрему етнічну основу і територію проживання. Численні дослідження істориків, археологів і лінгвістів О. Шахматова, О. Преснякова, В. Хвойки, В. Грекова, П. Третьякова, В. Петрова, Б. Рибаківа дають підстави вважати автохтонну теорію максимально наближеною до істини;

– теорія «єдиної колиски», яка була загальноприйнятою в СРСР у 30–80-і рр. ХХ ст. (М. Покровський, Л. Гумільов): зародження і розвиток трьох близьких слов'янських народів з єдиної давньоруської народності;

– теорія «незалежного розвитку окремих східнослов'янських народів» (М. Брайчевський), тобто українців, росіян, білорусів, яка набула поширення останнім часом.

Сьогодні підкреслюється, що Київська Русь була поліетнічною, тобто багатонаціональною державою. У сучасній науковій літературі початком національного генезису українців вважається період Київської Русі, хоча він і не досяг тоді завершення. Згодом внаслідок несприятливих історичних обставин цей процес був перерваний і поновився на повну силу в XV–XVII ст. У цьому, ймовірно, і полягає специфіка етногенезу українців.

Український етнос остаточно сформувався на рубежі XVI–XVII ст., причому каталізаторами цього процесу стали загроза фізичного знищення з боку Степу (утворення Кримського ханства – васала Османської імперії), національний гніт польської шляхти і внутрішня зрада еліти – перехід аристократії до католицизму й укладення церковної унії 1596 р.

На хвилі національної боротьби росла національна самосвідомість. Остання виявилася на побутовому рівні в усвідомленні своєї приналежності до «руського народу», а на вищому, ідеологічному рівні – у боротьбі за національні права, за православ'я, за створення українських національних державних інститутів і атрибутів.

Складність етнічної історії українців відбилася і в різноманітності самоназв (етнонімів), назв з боку інших народів, а також назв країни і держави. Із часу зародження українського етносу ключовим було поняття Русь. Причому, в різні періоди домінували такі його варіанти: VI–XI ст. – Русь; з кінця XIV ст. – Мала Русь, Рутенія, Роксоланія; у XVII–першій половині XIX ст. – Галицька Русь, Україна, Гетьманщина, Малоросія; друга половина XIX ст.–початок XX ст. – Україна-Русь.

Визнання назви «Україна» відбулося у XVII ст., але тоді воно співіснувало з іншим – «Малоросія», яке набуло розповсюдження після приєднання Правобережної і Лівобережної України до Московської держави. Тільки з початку XX ст. етнонім «Україна» почав домінувати.

Слід визначити і таку особливість: спочатку Руссю, а потім Україною називали центральну область, тобто Київську землю, а потім звідси найменування «Русь» розповсюдилося на все східне слов'янство, а «Україна» – пізніше на все українство. Тобто, назва «Русь» сформувалася як спільнослов'янський термін, і саме тому Московська держава взяла його собі у назву для утвердження концепції «Третього Риму». Стосовно назви «Україна», то існує декілька пояснень його походження: або від «краю» – кордону зі Степом (перша згадка «Україна» засвідчена у Київському літописі під 1187 р.), або від слова «країна»; інша версія – «край» як батьківщина, вітчизна.

Стосовно самоназви «українець», то вона тривалий час була малопоширеною. Це багато в чому можна пояснити труднощами етносоціального розвитку. Синонімами виступали терміни «козак», «козацький народ», водночас продовжували існувати і старі самоназви – «руський», «русин». Тільки в умовах національного відродження у другій половині XIX ст. остаточно утвердилася самоназва «українець». Отже, в етнічній історії українців можна виділити три ключові етнооб'єднуючі самоназви: слов'яни (словени); руси (руські, роси, русичі, русини); українці (козаки).

Культурно-історичні зони України

Сьогодні українці є домінуючим (титульним) населенням України. Це один із найбільших народів Європи і другий за чисельністю у слов'янському світі. Згідно з останнім переписом (2001) українці становили понад дві третини населення (82,7%) в Україні. Українці належать до слов'янської групи індоєвропейської етнолінгвістичної сім'ї. Український етнос складається з основного етнічного масиву українського народу, який переважно співпадає з територією його формування і державними кордонами України; етнічних груп українців за межами основного етнічного масиву в ближньому і далекому зарубіжжі – діаспори; субетнічних груп, тобто спільнот у середовищі українців, відмінних специфічними рисами культури (гуцули, лемки, бойки, поліщуки та ін.).

Сьогодні внаслідок національно-державного розмежування між колишніми республіками СРСР майже 7 млн. етнічних українців проживають за межами України: 4 млн. – у регіонах Російської Федерації (східна діаспора) – Кубані, Східному Приазов'ї, Центрально-Чорноземній області; історично так склалося, що значна кількість українців проживає у Сибіру і на Далекому Сході, у Казахстані – біля 2 млн., Молдові – понад 550 тис., Республіці Білорусь – близько 300 тис.

На американський континент еміграція відбувалася переважно з українських земель, які входили до складу Австро-Угорщини. Тільки в кінці ХІХ–на початку ХХ ст. вона склала понад 700 тис. чоловік. Сучасні еміграційні процеси активізувалися після розпаду СРСР. У далекому зарубіжжі найбільше українців живе у США – приблизно 1 млн., Канаді – понад півмільйона, в Аргентині і Бразилії по 200 тис., Польщі – близько 300 тис. чоловік.

Слід зазначити, що багаточисельна компактна етнічна маса українців, яка проживала на території Польщі (Холмщина, Підляшшя), після проведеної в 1947 р. польським прокомуністичним урядом операції «Вісла», узгодженою з урядом СРСР, щодо примусового переселення їх у західні воєводства та на територію УРСР, фактично припинила своє існування.

Усього, за неофіційними даними, на початок 2020 р. кількість українців у світі становило близько 50 млн.

Традиції і побут українського народу, які мають багато загальнонаціональних рис, і сьогодні зберігають ряд регіональних особливостей. Вони зумовлені наступними чинниками:

- характером історичного і культурного розвитку окремих регіонів України;
- природно-географічними умовами;
- історичними і культурними взаємозв'язками з сусідніми народами.

З історико-етнографічної та культурного точки зору на території України можна виділити наступні зони:

- Середнє Придніпров'я (Наддніпрянщина);
- Поділля;
- Слобожанщина і Полтавщина;
- Полісся;
- Прикарпаття (Галичина);
- Волинь;
- Закарпаття;
- Буковина;

– Південь. Поруч із українським населенням територія Півдня України була заселена декількома міграційними хвилями, і остаточно її людність сформувалася у ХVІІІ–ХІХ ст. Це наймолодший з точки зору етнографії район України. Південь можна, в свою чергу, поділити на низку регіонів: Причорномор'я, Українське Приазов'я, Таврію, Донщину (Подоння, Донеччину).

Слід зазначити, що наведений розподіл багато в чому умовний. Більш точне районування можливе при всебічному вивченні історико-етнографічних і

культурних явищ. Окрім того, ці райони не залишаються незмінними, як і критерії, що їх визначають.

В Україні до сьогодення зберігаються етнографічні групи, які мають свої особливості в культурі і мові. Найбільш значні з них – українські горяни (гуцули, лемки, бойки) на Прикарпатті і поліщуки, пінчуки, литвини на Поліссі. Раніше серед українців було більше таких груп. Але з розвитком капіталізму, а потім і в радянський час поступово пішла у минуле частина традиційних етнографічних звичаїв і обрядів, набули розвитку нові елементи в побуті і духовному житті селянства, яке складало більшість українців. Значного поширення набули елементи міського одягу, нові типи житла, знаряддя праці. Тобто, соціально-економічні умови стали вирішальними чинниками, які визначили формування сучасного вигляду української нації, вплинули на чисельність і географічне розміщення інших етнічних груп, на характер етнічних процесів в Україні загалом.

Найбільш важливою ознакою кожного народу є мова. Більшість українців говорять українською мовою, яка сформувалася на підґрунті територіальних елементів слов'янської мови. Як уважає більшість дослідників, приблизно з другої половини XII ст. починають виявлятися окремі відмінні риси української, російської і білоруської мов. Загалом процес формування розмовної української мови продовжувався до XVII ст. На ранньому етапі розвитку української народності в її мові зберігалися традиції літературної мови Київської Русі. По суті, існувало дві мови: розмовна мова, яка формувалася на підґрунті місцевих територіальних діалектів, і літературна мова, спільна для східних слов'ян і близька до сучасної мови південних слов'ян.

Із XVIII ст. в українській літературній мові все більше розповсюджуються елементи, які ґрунтуються на живій народній мові. При цьому українська мова зберігала внутрішній поділ на діалекти (середньопридніпровський, поліський, подільський, закарпатський тощо). Підмурівком сучасної української літературної мови на рубежі XVIII–XIX ст. слугував середньопридніпровський (полтавсько-київський) діалект. У зв'язку з тим, що західноукраїнські землі перебували у складі Австро-Угорщини, літературна мова в цих областях мала певні істотні особливості, але була зрозумілою і для населення Східної України.

Питання для самоконтролю

- 1. Періодизація історії української культури та її особливості.*
- 2. Поняття «культурогенез».*
- 3. Теорії походження і сутності культури.*
- 4. Наукові концепції українського культуурогенезу.*
- 5. Теорії походження української культури.*
- 6. Етапи українського культуурогенезу.*
- 7. Назви і самоназви в українському культуурогенезі.*
- 8. Регіональні особливості українського культуурогенезу.*
- 9. Культурно-історичні зони України.*
- 10. Значення мови в українському культуурогенезі.*